

Сретен ВУЈОВИЋ

ЦРНОГОРСКО СЕЛО У ТРАНЗИЦИЈИ

УВОД

Посматрајући дијакронично, у просторно-временском развоју глобалног црногорског друштва могу се разликовати: аграрно, индустријско и предстојеће постиндустријско или информатичко друштво. Оваква подјела, наравно, важи и за многа друга друштва, али се специфичност црногорског друштва, као и многих других балканских друштава, у европском контексту састоји у томе што су она са закашњењем ступила у фазу индустријског и што касне у односу на постиндустријско (информатичко) друштво. С тим у вези, тачна је оцјена Трајана Стојановића да је Балкан „прва и последња Европа”. Балкан је прва европска област у којој је развијена пољопривреда и у којој су настали први европски градови. Зато је Балкан прва Европа. Али због подјеле хришћанске цркве на латинску и византијску, османлијског освајања Балкана, комунистичке владавине у свим балканским државама, осим Грчке, балканске културе су се развијале у правцима који су одступали од развоја латинске, келтске и германске, католичке и протестанске Европе. Од средине XVIII вијека, а нарочито од 1789. године, балкански народи и културе су, вели Стојановић, почели да се враћају европским културама заснованим на „одбацивању начела привилегије”. Ријечју, почели су да дјелују као посљедња Европа. Сада се поставља питање хоће ли и када ће православни дио Балкана, посебно онај на коме живе наши народи, бити примљен у Европску заједницу. Да би Европска заједница задовољила универзалне и посебне културне потребе неопходно је, поручује Стојановић, да у њој партиципирају Запад, Средина и Исток, католичке, православне и хри-

шћанске традиције, а исто тако и јеврејске и муслиманске. Дакле, сви народи и све културе, али ако остају „привржени француској револуционарној традицији слободе и једнакости пред законом и докле год прихватају начело да права подразумевају и дужности” (Стојановић, 1998: 413).

Наслов овог рада нас обавезује да се усредредимо на постсоцијалистичку трансформацију или транзицију црногорског друштва и преображај села и сељаштва у том оквиру и то у посљедњих десетак година. Међутим, када су и питању преображаји села и сељаштва неопходан је дуготрајнији историјски приступ и шири аналитички оквир у чије средиште ћемо ставити процес модернизације. Овакав приступ има оправдање ако се прихвати схватање да је сељаштво прединдустријски ентитет који у савремено друштво уноси разноврсне и заостале елементе производње, политике и културе, а ти елементи умногоме одређују актуелно сељачко понашање и диктирају ритам развојних могућности сељачких заједница.

Модернизацију одређујемо као глобалну трансформацију традиционалних, односно стагнатних друштава у динамичне системе који подразумијевају кружне кумулативне процесе и усмјерене структурне промјене које „пролазе” кроз све подсистеме друштва – политички, економски и културни (Пешић, 1989: 73). Притом, водићемо рачуна о два сљедећа значења процеса модернизације. Према првом значењу, модернизација је процес обликовања и ширења посебног начина живота заснованог на грађанској рационалности (Вебер), а према другом ријеч је о процесу преображаја друштва познатом под називима: урбанизација, бирократизација и индустријализација. Додајмо скицираном аналитичком оквиру и појам модерности у смислу друштвеног процеса и пројекта који значи доминацију тржишта, приватне својине, рационалности и индивидуализма. Овакав аналитички оквир има оправдања с обзиром на зависност и подчињеност сељачког друштва унутар глобалног друштва, односно његову зависност од пораста градова, грађанства и градске привреде, првенствено од индустрије. Полазећи од изложене аналитичке скице, сматрамо да се у развоју црногорског друштва могу разликовати *три модернизације*: прва, најдуготрајнија и по друштвеним карактеристикама капиталистичка, од средине седамдесетих година XIX вијека до Другог свјетског рата, друга, социјалистичка, од краја Другог свјетског рата до пада Берлинског зида 1989. године, и трећа, опет капиталистичка, чији смо свједоци

у посљедњих десетак година. Остварује се она горка досјетка по којој је „социјализам био најдужи и најтежи пут од капитализма до капитализма”.

ПРВА МОДЕРНИЗАЦИЈА

Када стварно почиње и у чему се састоји прва модернизација у Црној Гори? Када је 1837. године у Бечу објављена књижица Вука Караџића „Црна Гора и Бока Которска” Његош је почео да ствара „нови друштвени поредак” у Црној Гори, тј. почео је „уводити цивилизацију у државни поредак” (Стојановић, 1922: V). Оштровиди Вук Караџић је у том свом дјелу, између осталог, запазио сљедеће: „У Црној Гори нема никакве праве вароши нити града, а у неким нахијама нема шта више ни села. Тамо се зна само за племена, па иако поједина братства или породице, које чине племе, и граде (по-највише од камена) куће на једном мјесту, то се таква гомила кућа не може назвати селом, јер нема ни свог имена ни атара” (Караџић, 1922: 18).

Сређином XIX вијека црногорско друштво је постепено губило обиљежја заједнице која је преостала из времена феудализма. „Након проглашења цетињског владике за наследног књаза, забрањене су књажевске титуле код оних племенских старешина где су постојале. Тиме је и наследно преузимање старешинства довођено у питање, али ће се у начелу одржавати све до ишчезавања племена у потоња времена” (Екмеџић, 1989: 128).

Крајем XIX вијека уситњеност земљишног посједа ометала је развој пољопривреде, о чему говори податак да је 1889. године на ситни посјед отпадало 88% плодне земље са тенденцијом даљег уситњавања. Прелаз од сточарства на земљорадњу је ишао споро, па у исто вријеме на оранице отпада само 40% обрадиве земље. Сељаци су земљу обрађивали на примитиван начин „као што је и пре двеста година рађено”, не знајући за сјеме боље врсте, кориснију стоку и земљорадничке справе. Сточарство је и даље било главно занимање становништва, али је временом дошло до његовог квалитивног побољшања јер је растао број говеда, свиња и коња. „Поред продаје осушеног меса, сељачко је богаћење зависило од онога што су жена и коњче могли на леђима да изнесу на вирпазарску, подгоричку и которску пијацу. То су углавном сточни производи, рујан, дрва и комади планинског леда. У 1882. години једна каца

таквог леда, којег би са Ловћена снели у приморје, коштала је 1 форинту. То је, без сумње, тада најслабије плаћен људски рад у Европи” (Екмечић, 1989: 129). Процјењује се да је почетком XX вијека у Црној Гори живјело 15% градског становништва. Међутим, питање је да ли су тадашњи црногорски градови оправдавали такав назив. Наиме, 1910. године у десет градова живјело је 34.569 становника, просјечно 3.400 на свако насеље. Раније је стање било још горе. Примјерице, Цетиње, пријестоница, 1842. године имало је 115 кућа са око 500 становника, Ријека Црнојевића 331, а нови град Даниловград, заснован 1869, имао је 1876. године 400 становника. Иако веома „танка” и закашњела ова урбанизација имала је прекретнички значај зато што са порастом градова и њихових чаршија у сељачку (аграрну) заједницу улази нови друштвени слој трговаца и малих предузетника који ће из темеља начети традиционално ратничко устројство једне мале и сиромашне земље која се често суочавала са проблемом глади. Поређења ради, на Западу већ од XV вијека, како тврди Бродел, „капитализам и градови су били једно те исто”. У Црној Гори пак, како примјећује Екмечић, „лакше је подићи градове, него грађанина. На једном јавном бунару Цетиња, власт надзире деобу воде сваки дан” (Екмечић, 1989: 129). Чобани, борци и племенски јунаци чинили су језгро црногорског патријархалног друштва, односно владавине мушкараца.

Одговарајући на питање када почиње прва, у основи капиталистичка, модернизација црногорског друштва може се рећи да она почиње са зачецима прве индустријализације (прва мала индустријска постројења, трговине, банке, формирање танког слоја грађанства и радништва) у посљедњој трећини XIX вијека и одвијала се неравномјерно, поред осталог и због три рата, до Другог свјетског рата. Заправо, интезивније је почела 1878. године, то јест од Берлинског конгреса на коме је Црна Гора добила међународно признање и територијално повећање од 4.400 на 9.475 квадратних километара. Проширење државне територије праћено је порастом и јачањем градова, повећањем плодне површине земље, излазом на море под аустријском контролом код Бара и Улциња. Од тада Црна Гора постаје и етнички и вјерски хетерогена држава у чији састав поред Црногораца улазе и католици словенског и албанског поријекла и муслимани.

Према првом стручно спроведеном попису становништва 1910. године у Црној Гори је живјело 220.000 особа. Било је то вријеме де-

мографског раста црногорског становништва. Дешавало се да је у појединим крајевима село могло нарасти од двије куће 1851. године на 66 пола вијека касније.

О томе да се модернизација одвијала у виду индустријализације, бирократизације и урбанизације свједоче сљедећи подаци: „једна пирана са гатером од 12 тестера прорадила је на Ријечи Црнојевића 1874. Од 1878. године унапређује се путна мрежа, а држава је дошла у посед неколико лађа за превоз робе Скадарским језером, које постаје главна трговачка прометница тога времена. Стални поштански саобраћај се уводи иза 1873. Касније дилижанса иде од Цетиња до Котора. Од 1864. отвара се први новчани завод Заложница црногорска, где се уз камату од 8% залагало оружје, накит, делови накита и врло ретко некретнине. Почетни капитал долази од људи из књажеве породице. Новоприпојене области иза 1878. биле су богатије него старе. Тамо је било две трећине (237) воденица и већи број ваљаоница. Фабрике сапуна у Подгорици и Бару подижу се крајем прошлог (XIX С. В.) и почетком овог века (XX С. В.). У Даниловграду је једна фабрика за прераду вуне пуштена у погон 1910. Тада се отвара и неколико парних млинова, две пиваре у Никшићу, две војне радионице и неколико штампарија. Страни капитал почетком века улаже у црногорску привреду, па се 1903. ствара „Монопол дувана“, „Барско друштво“ 1906. и „Електрично предузеће“ на Цетињу 1910. године. У дувански монопол је италијанско „Анонимно друштво“ уложило 2,5 милиона лира. Прве модерне банке се отварају иза 1901. године (Прва никшићка штедионица), а одмах се појављују у свим знатнијим варошима. Прва државна валута се кује иза 1910. (Екмечић, 1989: 130). Први путеви се граде кулуком, а некад и плаћањем у житу које се као помоћ добијало од Русије. Послије 1910. године дужина путева се повећала на 464 километра.

У Србији и Црној Гори XIX и XX вијека, чиновништво (бирократија) постаје све значајнији друштвени слој, а „лихварење неупоредиво најважнији вид пласирања њихових уштеда међу домаће произвођаче, сељаке и занатлије“ (Ђорђевић, 1994: 118). Сретен Вукосављевић је добро уочио да „граду није требала сељачка земља него само клијент: сељак на земљи, дужник, продавац, купац“ (Вукосављевић, 1953: 87). На тај начин се нарочито заштравао проблем сељачких дугова.

У току трајања независне црногорске државе племенска структура друштва није ишчезла, иако је њено растакање убрзано захва-

љујући првобитној модернизацији. Послије 1878, како примјећује Цвијић „колективна душа брзо ишчезава, а све врлине везане за њу су слабе”. Племена је било везано за сточарску трансхумантну привреду и контролу брдско-планинских пасишта. Оно се може одредити као економски колективитет обрадивог земљишта, пашњака и шума. Оно је и правна цјелина, јер се односи међу саплеменицима регулишу обичајним правом (колективним уредбама). Развој државних институција (зачеци правне државе) разара племенску структуру и њено традиционално обичајно право замјењују писаним правним нормама. Општи имовински законик 1888. и Устав 1910. године у том процесу представљају праве међаше. Државна брига да се сељаци ослободе, али и да се заштита окућња обнавља и потврђује, пренијета је и у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Видовдански устав је све феудалне односе прогласио укинутим даном ослобађања од туђинске власти. Доцније, Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе уведене су радикалне мјере: својину на пет хектара земље коју раде, осим чивчија, добили су и наполичари, закупци (арендатори) и момци (слуге). Тиме је заустављен талас аграрног пролетаријата који се примицао градовима. Поред тога, у Финансијском закону за 1920/21. годину предвиђено је за предратну Србију, али и за Црну Гору, да се алат не може одузети људима који не плаћају више од 15 динара непосредног пореза (Ђорђевић, 1994: 116).

Малобројна црногорска интелигенција се школовала у домаћим и страним школама, у чему је пионирску улогу одиграла Богословија на Цетињу, отворена 1869. године. Од 1880. постојала је нижа гимназија на Цетињу, која је 1902. добила више разреде. До 1914. почеле су да раде и гимназије у Подгорици, Никшићу, Беранама и Пљевљима. Од 1852. црногорски младићи су се школовали у иностранству и то у Русији, Аустроуграској, Италији и Србији. У томе су предњачили књажева родбина и главарска дјеца. Из редова школованих се регрутовала прва црногорска бирократија, просвјетни кадрови, свештенство, итд.

Према Вујошевићу, Црна Гора је 1931. године имала 360.000 становника, од чега је 80% живјело од примарне производње, а удио неписмених је износио између 50 и 60 процената укупног становништва. У 24 индустријска погона било је запослено свега 1355 радника, а у неких 2000 самосталних радионица пословао је углавном по један занатлија (Вујошевић, 1990: 89-93).

Треба истаћи да је прва модернизација црногорског друштва била праћена изразитом миграцијом. Тада се црногорско становништво највише селило у Србију, а на смјени XIX и XX вијека емиграција се усмјерава преко Атлантика. Илустрације ради, 1906. године власти су издале 6.500 исељеничких пасоша. На демографска кретања у Црној Гори утицале су економске прилике, ратови и исељавања. Процјењује се да је само у Првом свјетском рату Црна Гора изгубила 63.000 особа, тј. 25% својих житеља. Послије Првог свјетског рата спроведена је прва колонизација црногорског становништва на Космет.

ДРУГА МОДЕРНИЗАЦИЈА

Друга, социјалистичка модернизација црногорског друштва почиње средином четрдесетих година минулог вијека и траје до слома социјализма и трагичног распада СФРЈ (ратови, међународна изолација, етнонационализам, разарање друштва, пауперизација, избјеглице...).

Окосницу која је обликовала друштвену структуру и „самоуправног социјализма” чинила је супротност командног и извршног рада, на којој су се конституисале владајућа колективно власничка класа и подчињена радничка класа. Унутар ове супротности, као медијатор командних и интелектуалних функција, репродуковала се посредна или средња класа. Изван ове класне схеме, утемељени у квази тржишне односе (превага приватне пољопривредне производње, ограничени приватни сектор у услугама) диференцирали су се конгломератски слојеви приватника – сељака, занатлија и томе слично (Лазић, 2002: 17). У погледу промјена у друштвеној структури социјалистичка модернизација је обиљежена порастом припадника колективно-власничке класе, припадника средњих слојева, радништва, мјешовитих домаћинстава (сељака – радника) с једне, и опадањем броја сељака и пољопривредника, с друге стране. У културном смислу друга модернизација је обиљежена новим колективизмом (егалитаристичка идеологија...), а у технолошком она је првенствено у знаку аутомобила. Заједничка карактеристика прве и друге модернизације састоји се у њиховој недовршености и деформисаности, тако да се за обије може рећи да су биле полумодернизације. Остаци традиционалног, преиндустријског друштва су готово уништени након Другог свјетског рата и то прије свега

убрзаном индустријализацијом. Социјалистичка модернизација је била полумодернизација, пребацивала је масовно људе из аграрног у индустријски сектор, али је била полумодерна (недовршена), у првом реду зато што је укинула тржишну привреду. Таква модернизација је доживјела слом у свим друштвима Источне Европе. У структуралном смислу деформисаности модернизације у нашој средини највише доприноси то што је у развоју нашег грађанства (средњег слоја) било драстичних дисконтинуитета, што је оно било недовољно бројно и нестабилно, односно што још увијек не представља довољно конституисан слој и није кључни актер демократских друштвених промјена.

Социјалистичка друштвена и економска трансформација отпочела је етатизацијом кључних привредних сектора: банака, трговине, саобраћаја, индустрије итд. Ограничен приватни посјед био је допуштен још само на селу, односно у пољопривреди, што је међу свим социјалистичким земљама био случај само са Југославијом (изузев у првих осам година) и Пољском. Земљорадничке задруге су преузеле газдовање над јавним пашњацима, што више није имало готово ништа заједничког са ситним сточарством у патријархалним оквирима. Удио горштакског становништва нагло је опадао. Сва већа и средња пољопривредна предузећа била су најпре експроприсана, а потом или подјељена сељацима беземљашима или национализована. Социјалистичка модернизација није нудила много избора, а и оне ријетке могућности су углавном биле економске природе и обухватале су у првом реду односе између државе, коопераната и приватног сектора, као и питања размјере национализације и приоритета у индустријализацији, са нагласком на тешку индустрију („скраћени пут индустријализације”), о чему, на свој начин, говоре и жељезара у Никшићу и Алуминијски комбинат у Подгорици.

Аграрна реформа и колонизација су биле више у функцији „класног обрачуна” тј. укидања „класне експлоатације” него у функцији стимулесања економије рада. Развлашћивање велепосједника, одузимање земље Законом о аграрној реформи и колонизација, земљишни максимум и друге мјере довеле су, између осталог, до уситњавања посједа.

Својеврсни резултат познате полемике између Преображенског и Бухарина „о првобитној акумулацији капитала у социјализму”, односно у једној претежно аграрној земљи, јесте избор социјалистичког развојног модела по коме се индустрија мора брже раз-

вијати од пољопривреде, тачније на рачун пољопривреде. С тим у вези, Преображенски је уочио двије супротстављене снаге: на једној страни – државу (колективну својину), радничку класу, индустрију и град, а на другој страни – приватну својину, сељаштво, земљу, пољопривреду и село. Овакав модел модернизације имао је озбиљне импликације и у нашим условима. Пољопривреда је служила као главни извор акумулације за индустрију. Партијска држава је прво обазриво и постепено, а од 1947. године све отвореније и обимније примјењивала принудну колективизацију. Кулминација је достигнута 1949. године принудним масовним успостављањем сељачких радних задруга по угледу на совјетске колхозе. За овакав вид политичког волунтаризма плаћена је висока друштвена цијена у виду конфискације имовине, хапшења и затварања тзв. кулака, злостављања разне врсте („чупање бркова” и други облици шиканирања, понижавања и вређања) особа које су одбијале да уђу у сељачке радне задруге, незадовољства и немира на селу. Принудна колективизација је, срећом, релативно кратко трајала; прекинута је 1953. године. Било како било, аграрна политика КПЈ као државне партије од 1945. до 1953. године значила је блокирање модернизације на нашем селу (Гудац, 1994: 158). Поред лоше аграрне политике у друге облике потискујућих чинилаца спадали су аграрна пренасељеност, инфраструктурална неопремљеност, мале могућности за осмишљену доколицу и иоле развијен друштвени живот на селу. Ако се овим чиниоцима додају привлачећи чиниоци града и индустрије онда је разумљиво што је током друге половине XX вијека дошло до масовног напуштања села и пољопривредне дјелатности. Временом се формирало мишљење о сељаштву као „отписаној класи” и о „сумраку сељаштва”. С друге стране, рурализовали су се градови, а поједина села су прерасла у паланке и вароши. Масовно су се обликовали „полутани” (полусељаци – полуварошани) и мјешовита домаћинства који су потиснули сеоске обичаје и норме понашања а у исто вријеме прихватили само проблематичне видове градског понашања. Један од резултата деаграризације села и рурализације града јесте и хибридна творевина „урбани сељак”.

У Црној Гори и другдје је због наведених процеса дошло је до даљег разарања патријархалне структуре на микронивоу. Према Карлу Казеру, равноправност жене, однос између родитеља и дјете, као и насљедно право представљају кључне тачке у разарању патријархалног културног обрасца. (Казер, 2002: 447). Закон о насљедном праву

у случају Црне Горе замијенео је обичајно-правне норме прописујући равноправан удио жене и мушкарца у наслеђивању. Законско ограничење величине ионако малих посједа навише је погодило имања многољудних породичних домаћинстава. Закони су, додуше, предвиђали неке изузетке, али су се у пракси многочлана домаћинства ипак дјелила, у покушају да избјегну дјелимичну конфискацију својих посједа. Промијењени законски и економски услови утицали су и на промјену положаја жене. Али, њена повећана независност била је добрим дијелом повезана са вишеструким оптерећењима којима је била изложена усљед пораста њене запослености изван аграрног сектора. Промијениле су се и брачне аспирације. Док су пољопривредници мушкарци преферирали жене из сопствене средине, дотле су жене већ сматрале пожељнијим мушкарце изван села и пољопривреде. У Црној Гори се промијенио однос према репродукцији становништва. За разлику од ранијег патријархалног правила да треба рађати што више дјеце, од почетка седамдесетих година прошлог вијека проширило се увјерење да је боље имати мање дјеце којима је могуће обезбиједити сигурнију будућност. Очување мушке линије се и даље жели, али се више не намеће по цијену неконтролисаног рађања. Породице које размишљају и понашају се на патријархални начин сматрају се заосталим. У предмодерно доба за избор брачног партнера били су важни угледан род и поријекло. И то се промијенило. Преовладали су критеријуми љепоте и личног интегритета. Свега се у петини случајева избора брачног партнера мишљењу родитеља још приписује мјеродаван значај. Нема више куповине невјеста, откупнина за невјесту се замјењује миразом који невјеста доноси са собом, чиме се женама признаје право на удио у наслеђу (Вујошевић, 1990: 176-180). Казер сматра да је у Црној Гори током модернизације принцип балканског домаћинства, раније снажно укоријењен на овом подручју, нестао нагло и без икаквог покушаја преобликовања, што је по овом солидном познаваоцу патријархалне породице и сродства на Балкану, првенствено посљедица масовног иселјавања (Казер, 2002: 462). Поред миграција унутар Црне Горе на релацији брдскопланинска подручја – равница – приморје, треба поменути другу колонизацију послје Другог свјетског рата у Војводину, развој туризма, као и „селаке на европским раскрсницама” (гастарбајтери).

Осим индустријализације и туристификација је нагрисала традиционални културни образац. Истраживање Милице Пурић спроведено почетком седамдесетих година минулог вијека у Улцињу

показало је да су домаћи и страни туризам убрзавали процес дезинтеграције хомогене традиције црногорског и албанског становништва. Млади су почели да пружају отпор очинском ауторитету и откривају сопствену индивидуалност, жене су почеле да преузимају самосталну улогу у новој грани привређивања, први мјешовити бракови између домаћих становника и туриста унијели су динамику у традиционално оријентисане односе.

А сада, вратимо се макроструктурним промјенама везаним за индустријализацију, односно деаграризацију. Смањивање удјела аграрног становништва између 1948. и 1991. године било је веома интензивно. Процјењује се да је то био један од најбурнијих и најмасовнијих руралних егзодуса у Европи. Црна Гора је и до 1965. године, када се водила, каква таква, политика југословенског регионалног развоја, и после 1965., када је регионални развој схваћен искључиво као развој „република и покрајина”, спадала у неразвијене републике, али оне са најбржим и најскоковитијим промјенама. Учешће друштвеног производа индустрије од 1947. до 1987. године у Црној Гори повећало се за преко седам пута, док се на нивоу Југославије ово учешће више него удвостручило. Првенствено под утицајем социјалистичке индустријализације дошло је до радикалног пада учешћа пољопривредног становништва у укупном становништву. Тај пад се на нивоу СФРЈ „у зависности од региона креће од смањења за преко пет пута (у Црној Гори) до смањења за преко два и по пута (централна Србија), јединствен је у свету. Једна од његових последица је више него удвостручавање учешћа урбаног становништва у укупном становништву у свим регионима” (Оцић, 1998 : 767). Социјалистичка модернизација је са собом донијела такву хоризонталну и вертикалну покретљивост становништва какву прије Другог свјетског рата нигдје код нас нисмо могли забиљежити.

Градско становништво Црне Горе је порасло са 14,3% 1953. на 58,4% 1991. године, што представља изузетно динамичан раст. Индекс пораста становништва Црне Горе у периоду 1991/48. износио је 163; за градско становништво 1016, а за сеоско 88. С друге стране, аналитичари (Ж. Калезић и други) су установили да је Црна Гора почев од 1953. године доживјела најбржу деаграризацију од свих република претходне Југославије (СФРЈ). Само у периоду од 1960. до 1969. године црногорско сеоско становништво се смањило за 8% више од тадашњег југословенског просјека деаграризације. Правац миграција унутар Црне Горе је различит и највише зависи

од степена привредне (не)развијености појединих подручја. Грубо их можемо подијелити на емиграционе и имиграционе. Тако су људи највише напуштали подручја црногорског крша и сјеверно-планинска подручја, то јест регионе у којима су села „патуљаста”, а пољопривреда екстензивна, а највише су се досељавали у приморје и у веће градове и њихову околину. Полимље је специфично по нешто слабије израженој деаграризацији. Још 1981. године учешће сеоског становништва Црне Горе било је испод 48,5%, а учеће пољопривредног становништва је пало на свега 13% укупне популације. Тај тренд се наставио тако да је 1991. године било само 3,4% активних пољопривредника.

Индекс пораста становништва других насеља (неградских насеља: засеока села, мјешовитих насеља...) у Црној Гори указује на процес њихове депопулације јер је број становника забиљежен пописом 1991. године за 14% мањи у односу на број становника из 1948. године (индекс пораста 1991/1948 износи 86%). Само петина ових насеља (24,2%) је забиљежила пораст становништва у посматраном периоду, при чему је 11,8% насеља забиљежило благи пораст (од 1 до 50%), а у само 6,3% насеља број становника је увећан два или више пута, дакле забиљежила су демографску експанзију која указује на њихову социо-економску виталност. С друге стране, међу насељима која биљеже депопулацију, преовлађују она у којима је овај процес веома изражен. Тако се за 14,5% насеља може рећи да се налазе пред потпуним губитком становништва (демографским гашењем) јер је број становника 1991. био мањи за више од 80% него 1948. године (индекс пораста становништва 1991/1948 износио је до 20). Ситуација је једнако забрињавајућа и у насељима чији је број становника 1991. у односу на 1948. смањен за 50% до 80%, а таквих је 30,2% од укупног броја осталих насеља. На интензивни процес депопулације указује и вриједност индекса пораста становништва 1991/1948 од 51 до 80, који је забиљежен у 222,6% насеља. Отуда се може рећи да је међу 76,8 насеља која су забиљежила смањење броја становника у периоду 1948-91. само у 8,4% насеља процес депопулације изражен у блажој мјери, јер се смањење броја становника креће до 20%. По правилу, депопулација је израженија у насељима са малим бројем становника у апсолутном смислу, што условљава драстичне поремећаје старосне структуре.

Процеси депопулације и деаграризације довели су, дакле, до погоршања виталних особина сељаштва, а снажан рурални егзодус

девитализовао је највећи дио сеоског простора. То, између осталог, значи да су сва села изузев оних у околини Рожаја доживјела интезивно старење становништва. Учешће становништва старијег од 60 година на нивоу Црне Горе износи 12,8%, у градским насељима 10,2%, а у сеоским 16,4%. У 10 општина Црне Горе, од укупно 20 колико их има, у сеоским насељима живи преко 20% становника старијих од 60 година. Ријеч је, дакле, о насељима са веома старим становништвом у којима је озбиљно доведена у питање социјална репродукција газдинстава. Оваква демографска ситуација у црногорским селима свакако није повољан амбијент за реформске захвате које налаже транзиција.

ТРАНСИЦИЈА (ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНСФОРМАЦИЈА) КАО ПОЧЕТАК ТРЕЋЕ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Ако се транзиција значи као скуп процедура који обухвата три основна процеса: демократизацију (политички преображај), приватизацију (економски преображај) и (ре)структурацију друштва, онда се за транзицију у Црној Гори може рећи да је успорена, дјелимично спроведена, те стога недовршена. Кад је тако у преовлађујућем урбаном дијелу Црне Горе онда то још више важи за њен рурални дио.

Вишепартизам и парламентаризам су неопходни услови демократског живота, али је проблем ако се они извргну у странчарење. Вишепартизам у виду странчарења је и унутар сељаштва изазвао латентне и манифестне напетости и подстакао подјеле и сукобе око важног питања конституисања црногорског државног оквира, а који је у вези са проблемом националне идентификације. „Висока” политика заснована на страначким интересима потиснула је питање квалитета свакодневног живота. Припадници политичке и интелектуалне елите из града у борби за превласт прибјегавају, између осталог, својеврсној политичкој ретрадиционализацији, „оживљавајући” племенске скупштине и пласирајући њихове прогласе, чиме се подстиче утакмица у вези са „конструкцијом и деконструкцијом црногорског националног идентитета” (Филиповић, 2001: 309).

У хијерархији друштвених актера сељаштво као „конгломератски слој” свакако спада у оне који су мање способни за друштвене промјене. Међутим, пошто транзиција у основи значи успостављање капитализма путем афирмације приватног власништва, сеља-

штво, у односу на друге актере, има „повољнију стартну позицију, дакако, уколико је оно са својим породичним газдинствима способно да функционише у новој, несоцијалистичкој ствараности. Изгледа као да је сељаштво са пропаћу реалсоцијалистичког поретка дошло на своје. Је ли томе тако? Јесу ли сељачке економије и укупан начин живота сељаштва компатибилни савременом неолиберализму? Или можда између ова два система, сељачке и либералне економије, постоје значајне несагласности? Јесу ли за сељаштво проблеми који произлазе из реалсоцијалистичке конструкције престали, а други су тек настали?” (Хоџић, 2000: 80) Сва ова питања, која је прије двије године поводом транзиције у хрватском селу добро формулисао социолог Алија Хоџић, релевантна су и за црногорско село у транзицији.

Поставља се питање какве су могућности за ревитализацију (реформу) црногорског села када се оно налази у социоекономском назадовању, а то се може рећи и за многе градове? Транзициона криза се изражава кроз повећану стопу незапослености, недовољну економску активност, криминализацију, продужену пауперизацију, стамбену оскудицу, итд. Криза се огледа и у паду нупцијалитета, фертилитета и наталитета. Ријечју, у процесу друштвене рецесије опао је и квалитет живота. У овако неповољном амбијенту шансе за ревитализацију села у скорашње вријеме су минималне, али се ова оцијена не мора односити на села у приморју и, у равничарском дијелу Црне Горе која имају довољно људских и других ресурса.

Међутим, да би се ваљано одговорило на ова питања потребно је боље познавање фактичког стања од онога којим располажемо на основу досадашњих истраживања. Ако се не варам, у Црној Гори није током деведесетих година спроведено цјеловито социолошко истраживање чији би предмет био само село и сељаштво. Такво истраживање није спроведено ни у Србији. Зато ћу, у кратким цртама, изнијети резултате анкете која је спроведена у хрватским селима 1996/97. године на репрезентативном узорку, ослањајући се притом на Хоџићев рад „Социјална структура и мобилност сеоског становништва”. Изношење ових резултата може да послужи за евентуално закључивање по аналогији, као и да укаже на потребу сличног истраживања у црногорским селима. Хоџић је утврдио да се хрватско село у коме данас има само 9% пољопривреног становништва налази у фази тзв. реконструкције, тј. да оно није хомогено, већ напротив, има изразито сложену друштвену структуру. У селу и

даље преовлађују мануелна занимања, чиме се оно значајно разликује од града. Највећи ресурс и иновацију у хрватском селу чини млађе радноактивно становништво које се од претходних нараштаја разликује по вишем нивоу образовања и свестранијим радним вјештинама. Знатној већини сеоског становништва пољопривреда није основна дјелатност, па стога синтагма „село и пољопривреда” уколико се њоме хоће обухватити и разумјети стварност савременог хрватског села, сасвим промашује у својој намјери. Али, то не значи да пољопривреда престаје да буде важна за добар дио сељана, били они пољопривредници или сељаци-радници, тзв. полутани. То само значи да је за већину њих непољопривредна дјелатност по важности истиснула пољопривредну те да се у преферирању непољопривредних дјелатности препознаје будући развој села. Хоџић је, такође, оспорио годинама важећу тезу о феминизацији хрватске пољопривреде. Најзад, овај аутор је доказао да у хрватском селу не постоји значајна друштвена група која располаже неким ресурсом, створеним положајем у социјалистичком систему, а који би се могао конвертовати у виши социјални статус (Хоџић, 2000: 79-109).

За оцјену стања друштвених промјена релевантна је и значајна анализа односа између актера блокирања друштвене промјене и актера трансформације, анализа у коју се овдје не можемо упуштати, али је због њеног значаја помињемо.

У Србији и Црној Гори, као и у неким другим земљама транзиције, још није извршена својинска трансформација великих пољопривредних предузећа. И даље је неријешено питање прилагођавања ситносељачког сектора тржишној привреди. Недостаје капитал за опремање модерном механизацијом и опремом, нема изграђене тржишне инфраструктуре у служби ситних пољопривредника и других развојних предуслова. Нема реформисаних пољопривредних задруга нити дјелотворних савјетодавних сервиса за пољопривреду и сеоски развој. Задругарство је неопходније малим газдинствима, јер се средњим и великим лакше снаћи у технолошком погледу, у пласману производа и у односу на банке и тржиште капитала. Савјетодавне службе нису само у функцији унапређења пољопривреде, него и укупне економике сеоских домаћинстава, развоја нових дјелатности на селу попут туризма, подизања професионалног и културног нивоа сељана.

У помањкању систематизованих података о промјенама у црногорском селу од 1989. године до данас указаћу на неке нове трендове

у руралним подручјима Западне Европе, не би ли се на тај начин могло предвидјети шта би се, уз одређену националну стратегију руралног развоја, могло промијенити на црногорском селу.

Западноевропски рурални простор престаје да буде само „природно пољопривредни” резарват и добија друкчије функције и садржаје. Промијенила се и социјална перцепција сељака-пољопривредника који није више само произвођач сировина, него се доживљава поливалентно као чувар и оплемењивач пејсажа, заштитник баштине и традиције, а сам сеоски простор постаје важан материјални и културни ресурс. У складу са парадигмом о одрживом развоју инсистира се на очувању и унапређењу животне средине, што повећава шансе за ревитализацију села. Овим поводом, Милан Жупанчић пише о томе да „јачају ‘неоруралистичке идеје’ па и утопије, што говори о ревалоризацији села и сељаштва, дуготрајно занемарених и маргинализованих” (Жупанчић, 2000: 23). С тим у вези, сматрамо да замисао о Црној Гори као еколошкој држави коренспондира са новим западноевропским трендом, али да је она још увијек много више у сфери политичког маркетинга него остваривања националне стратегије еколошког развоја. Штовише, парадоксално је да је у еколошкој држави о којој је ријеч затајио и еколошки покрет. Тачније, еколошки покрет у Црној Гори, виђен кроз активности еколошких невладиних организација је веома слаб, јер су такве НВО мање активне од разних других НВО.

Економске и технолошке промјене на европском Западу праћене су промјенама образаца и праваца миграција. Насупрот ранијим миграцијама на релацији село – град, које су имале превагу педесетих и шездесетих година XX вијека, седамдесетих година и касније започиње обрнути тренд. Слаби привлачност градова, особито великих индустријских центара, а повећава се привлачност руралних предјела и села. Тамошње село има бољу инфраструктуру, солидну саобраћајну повезаност, а телекомуникације омогућавају везу са цијелим свијетом. Све то доприноси ако не крају руралног егзодуса, а оно барем зачетку „урбаног егзодуса”. У том процесу учествују раличите старосне, професионалне и имовинске групе. Чак и сеоска омладина све мање напушта село, а стално или повремено га насељавају становници из града. Мотиви дошљака су различити: богатих због престижа, запослених са „еластичнијим” радним временом ради здравијег живота, пензионера због јефттинијег живота, итд. Примјера ради, Италија у седамдесетим годинама биљежи

већи, а у каснијим годинама нешто мањи позитивни миграторни биланс и пораст становништва у већини сјеверних и средишњих сеоских региона. У Њемачкој је дошло до стабиловања сеоског становништва, а започео је и његов пораст у Баварској и Саској. Сличан је тренд у Енглеској и у земљама Бенелукса. Разумљиво је да предњаче села ближа урбаним центрима или она у развијенијим регионима, док су остали сеоски региони знатно пасивнији и оскуднији у природним и људским ресурсима. Због опстајања неразвијених региона у Европској заједници предузимају амбициозне развојне програме који садрже акције на локалном и регионалном нивоу, имају националну подршку, а предвиђено је и усклађивање на нивоу ЕЗ.

Искуство развијеног свијета упућује на више праваца развоја, што значи да треба стимулисати и велика пољопривредна газдинства, али и мале посједе, одржавати мјешовита газдинства и охрабривати и помагати различите видове плуриактивности у сеоским домаћинствима. Жупанчић исправно тврди да „диверзифицирана сеоска пољопривреда запошљава професионално, старосно и полно различите категорије, и тек се тада може говорити о могућности одржавања и модернизације постојеће сеоске структуре, а можда и о њеној ревитализацији” (Жупанчић, 2000 : 38). Фаворизује се интегрални рурални развој који подразумева мултисекторски приступ, као и партнерство између јавног, приватног и непрофитног сектора.

Да би промјене на селу биле у сагласности с транзиционим циљевима добродошла је и деконцентрисана урбанизација цијелог простора, полицентрични и дисперзни развој насељске мреже, те јачање мањих градских центара у руралним подручјима. На тај начин би се унаприједио квалитет свакодневног живота на селу и умањило, ако не и сасвим спријечило, исељавање сеоског становништва, што би допринијело уравнотеженијем развоју широм читавог националног простора.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић, Ж. (1994): Земљишни минимум и земљишни максимум као ограничења развоја Србије у ново доба, у књизи *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд.

Екмечић, М. (1989): *Стварање Југославије 1790-1918*, 2 том, Просвета, Београд.

Хоџић, А. (2000): Социјална структура и мобилност сеоског становништва, Социологија села, бр. ½, (147-148), Загреб.

Филиповић, М. (2001): Парадигма за конструкцију националних идентитета, Социологија, бр. 4, Београд.

Гудац, В. (1994): Политика Комунистичке партије Југославије 1945-1953. године као фактор блокирања модернизацијских процеса на селу, у књизи *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд.

Караџић, В. (1922): *Црна Гора и Бока Которска*, Српска књижевна задруга, Београд.

Казер, К. (2002): *Породица и сродство на Балкану: анализа једне културе која нестаје*, изд. Удружење за друштвену историју, Београд.

Лазић, М. (2002): (Ре)структурисање друштва у Србији током 90-тих, у књизи *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*, ИС ФФ, Београд.

Оџић, Ч. (1998): *Економика регионалног развоја Југославије*, изд. Економика, Београд.

Пешић, В. (1989): Социјализам и модернизација: отпори промени и механизми заустављања друштвеног развоја, у књизи *Деформације и границе друштвеног развоја*, уредник М. Ранковић, ИСИ ФФ, Београд.

Пурић, М. (1981): Туризам – један од чинилаца раслојавања патријархалне заједнице, у књизи *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, САНУ, Београд.

Стојановић, Љ. (1922): Предговор преводиоцев, у књизи Вук Ст Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Српска књижевна задруга, Београд.

Стојановић, Т. (1997): *Балкански светови – прва и последња Европа*, Equilibrium, Београд.

Вујошевић, Н. (1990): *Промјене у сеоској породици старе Црне Горе*, САНУ, посебно издање, том 587, Београд – Никшић.

Вукосављевић, С. (1953): *Историја сељачког друштва*, том 1, 45, САНУ, Београд.

Жупанчић, М. (2000): Транзиција и модернизацијске перспективе хрватског села, Социологија села, бр. ½, (147-148), Загреб.

Sreten VUJOVIĆ

MONTENEGRIN VILLAGE IN TRANSITION

Summary

The article analyzes the transformation of village and peasantry in Montenegro through three phases/waves of modernization. The modernization is considered as transformation process of traditional society into modern one, caused by the processes of urbanization, bureaucratisation and industrialization.

The first modernization of Montenegrin society was capitalist by its type, which had started with the Berlin Congress in 1878 and lasted until the Second World War. The second modernization, of socialist type, took place from the Second World War until the dissolution of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The third wave of modernization has begun with transition or post-socialist transformation. Having in mind that the meaning of transition refers to the establishment of capitalism by the affirmation of private property, in comparison to other social actors the peasantry has more favourable starting position, if its family based agriculture production is able to function according to the new market (non socialist) principles.

The possible revitalisation of Montenegrin village is an open question due to its socio-economic and demographic decline, which holds true for (some) cities as well. The general weakening of the economy, pauperisation, increased rate of unemployment and of criminal activities, etc., are indicators of transitional recession. The best development prospects have villages situated along the sea coast and larger plains thanks to their better human and other resource capabilities.

